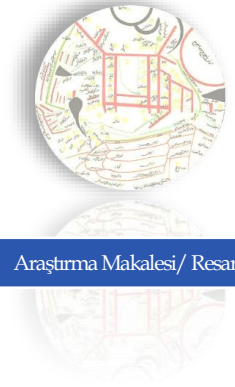

DEDE KORKUT

Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi
The Journal of International Turkish Language & Literature Research
29. Sayı/Issue Aralık/December 2022
Samsun-Türkiye/ Turkey www.dedekorkutdergisi.com

DOI: <http://dx.doi.org/10.25068/dedekorkut520>

Araştırma Makalesi/ Research Article

Eski Türkçeden Türkiye Türkçesine Kadar Gelen Dinî Terminoloji

Religious Terminology From Old Turkish to Turkey Turkish

Öz

Din bir toplumun değişkenlerini gösteren önemli bir olgudur. Dinî terminoloji ise toplumun inanç kültürünü yansıtan önemli bir alanı işaret etmektedir. Söz varlığı incelemelerinde dinî terminolojiye odaklanma, toplumun en eski dönemden en yakın döneme yaşamış olduğu din merkezli sosyo-kültürel değişimleri ve değişmeyen unsurları görme noktasında önemli veriler elde edilmesini sağlamaktadır. Tarihi seyir içerisinde her toplum çeşitli inanç sistemine dâhil olmuştur. Her bir inanç sistemi beraberinde kendi söz varlığını da getirmiş ve bu da dinî söz varlığında sürekli bir değişimi ortaya çıkarmıştır. Ancak toplumların söz varlığında yaşanan değişimler kadar değişmeyen hususlar da vardır ki bu kısım üzerinde durmayı gerektirmektedir. Türklerin bilinen en eski döneminden günümüze kadar çeşitli inanç sistemlerine dâhil olduğu üzerinde hemfikir olunan bir durumdur. Bu da beraberinde dinî söz varlığında önemli bir çeşitliliği getirmektedir. Söz konusu çeşitlilik içerisinde yapılan incelemede bazı kelimelerin en eski dönemden günümüze kadar bir şekilde kendini muhafaza ederek varlığını devam ettirdiği fark edilmektedir. Bu çalışmada kendini muhafaza eden bu kelimelere odaklanılmış olup söz konusu kelimeler kendi içinde sınıflandırılarak incelenmiştir. Buna göre, Eski Türkçeden Türkiye Türkçesine hiç değişmeden gelen kelimeler, ses ve anlam değişikliği yaşayarak gelen kelimeler, ses değişikliği olmamasına rağmen anlam değişikliği yaşayarak gelen kelimeler ve ses değişikliği olup anlam değişikliği olmadan gelen kelimelerin tespiti yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dinî Terminoloji, Söz Varlığı, İnanç, Değişim.

Abstract

Religion is an important phenomenon that shows the variables of a society. Religious terminology, on the other hand, indicates an important area that reflects the belief culture of the society. Focusing on religious terminology in vocabulary studies provides important data in terms of seeing the religion-centered socio-cultural changes and unchanging elements that the society has experienced from the oldest period to the most recent period. In the course of history, every society has been included in various belief systems. Each belief system has brought its own vocabulary and this has revealed a constant change in religious vocabulary. However, there are some unchanging issues as well as the changes in the vocabulary of societies, which requires dwelling on this part. It is a situation on which it is agreed that the Turks have been included in various belief systems from the earliest known period to the present day. This brings with it a significant diversity in the religious vocabulary. In the examination made within the said diversity, it is noticed that some words have survived by preserving themselves from the oldest period to the present day. In this study, these self-preserving words were focused and these words were examined by classifying them within themselves. Accordingly, the words that came from Old Turkish to Turkey Turkish without any change, the words that came with a sound and meaning change, the words that came with a meaning change although there was no sound change, and the words that came with a sound change without a meaning change were determined.

Keywords: Religious Terminology, Vocabulary, Belief, Change.

Esra Kaan Çelikten*

Sorumlu Yazar Corresponding Author

* Doktora Öğrencisi
Şanlıurfa/Türkiye
Elmek: esraakaan1@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7101-0092

Makale Geçmişi Article History

Geliş Tarihi: 16.12.2022
Kabul Tarihi: 19.12.2022
E-yayın Tarihi: 30.12.2022

Not Note

Bu çalışma, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde yürütülen 'Karahanlı Dönemi İnançla İlgili Söz Varlığı' başlıklı doktora tez çalışmasından yararlanılarak oluşturulmuştur.

Atıf/Citation:

Kaan Çelikten,E. (2022). Eski Türkçeden Türkiye Türkçesine Kadar Gelen Dinî Terminoloji. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, (29), s. 268-288.

Giriş

Dil, sistematığı gereği dinamik bir yapıya sahiptir. Kendini sürekli olarak yenilemektedir. Bunun sebebi tek bir kaynağa değil birden fazla kaynağa bağlı olmasıdır. İçinde bulunduğu toplumu etkileyen her şey dili de etkilemektedir. Bu etkiler göçler, savaşlar, ticaret gibi etkileşimlerden kaynaklı olabildiği gibi din değiştirme sebebiyle de olabilmektedir.

Toplumsal normların başında gelen din; manevi yönüyle, kültüre ve dile olan etkisiyle bilinen bir olgudur. İçinde bulunduğu toplumun sistematığına doğrudan nüfuz ettiği için o topluma ait birçok olguya değişimi beraberinde getirmektedir. Bir toplumun üç temel parametresi bulunmaktadır. Bunlar dil, din ve kültürdür. Bu üç olgu birbiriyle iç içe geçmiş şekilde düzenli bir etkileşime sahiptir.

Din kendini dil aracılığıyla ifade ettiği için öğretilerini, inançlarını, kurallarını dil yoluyla aktarır. Dinin ritüellerini gerçekleştirmek, nesilden nesle aktarımını sağlamak ise kültür ile etkileşimi sayesinde olmaktadır.

Dil insanlarla iletişimi sağlarken diğer yandan bir yaratım sürecinin başlamasıyla düşünülerek, bireysel olarak ortaya çıkmaktadır. Bu durum hem dili diğer olgulardan ayıran en önemli özellik hem de dili geliştiren öğelerden biridir. Dilin güncellenerek, çeşitlenerek her farklı bilinçle yeniden büyümesi hem söz varlığı açısından hem de kültürel açıdan bir zenginlik ifadesidir.

Dilin zenginliği kültürün zenginliğine dönüşürken kültür de dile etki eder. Aynı şey dil ve din için de geçerlidir. Din, kendini dil aracılığıyla ifade ederken dil de dinden etkilenerek kendini çeşitlendirmektedir. Bunun yanı sıra din ile kültür arasında da benzer etkileşimler söz konusudur. Din, içinde bulunduğu toplumun kültürünü etkilemektedir. Kültür de dini kendine göre değiştirme, yeniden inşa etme özelliklerine sahiptir. Dinin, kendini diğer nesillere aktarabilmesi dile olduğu kadar kültüre de bağlıdır. Bütün bunlara bakıldığında bu üç olgu birbiriyle çok yakından ilgilidir.

Türklerin inançlarına ve söz varlığına baktığımızda birçok farklı kültürden ve farklı inançtan etkilendiğini görmekteyiz. Bu durum yukarıda değindiğimiz dil-din-kültür üçlüsüne oldukça fazla etki etmiştir. İnançlar değişse de kültürler değişse de dil bu yeniliklere aldırılmadan onlara ait söz varlığını diğer nesillere taşımaktadır.

Bu çalışmanın amacı; Türklerin eski inançlarından yeni inançlarına dil yoluyla neler taşıdığını göstermektir. Eski Türkçe dönemi, Türkler için inanç yönünden çok çeşitli bir dönemdir. Bu dönemde ortaya çıkan dinî terminolojiden Türkiye Türkçesine kadar gelen belli terimleri ortaya koyarak dil-din-kültür ilişkisinin nesillere nasıl aktarıldığı gösterilmeye çalışılacaktır.

İslamiyet öncesi döneme tekabül eden eski Türkçe dönemi; inançların, âdetlerin, çeşitli kültürlerin olduğu karma bir dönemdir. Bu döneme ait yazılı belgeler sınırlı olduğu için Türklerin inançları ile ilgili Çin, İslam ve Batı kaynaklarından bilgi edinilmektedir. Abdülkadir İnan, Türklerin inançları ile ilgili daha derin bilgilerin edinilebilmesi için İskitlerin, Hunların, Orta Asya'nın ve Doğu Avrupa'nın derinlemesine incelenmesi gerektiğini söylemektedir (2017:1). Bütün bu bilgiler eşliğinde tespit edilen Türk inançları oldukça çeşitlidir. Bunların içinde kültürlerin oldukça fazla yer tuttuğu görülmektedir.

“Kült; Yüce ve kutsal olarak bilinen varlıklara karşı gösterilen saygı ve onlara tapınma anlamına gelmektedir. Bu saygı ve tapınım, duayı, kurbanı ve dinsel tören olan belli ritüelleri gerektirmektedir (Artun, 2015:117).”

Türkler için kültürlerin ayrı bir yeri vardır ve sayıları oldukça çoktur. Ancak burada konuyla ilgili olan en temel kültürlerden bahsetmek yeterli olacaktır.

Atalar kültürü, temel anlamda ölmüş olan atayla bağın kopmaması, atanın geride kalanlara yardım etmesinin beklentisi üzerine kurulmuş, ölen kişiye saygıyı ve korkuyu barındıran bir kültürdür. Ölen kişinin mezarı ya da dünyadaki varlıklarını simgeleyen kalıntıları, bir dua ile anılmaktadır (Kaya 2014: 485). Atalar kültüründe mutlaka kurban adanır. Roux, bunun genellikle bir hayvan olduğunu ancak bazı zamanlar da insan kurban edildiğini söylemektedir. Eski Çin kaynaklarında Doğu Türklerinin kurban sunmak üzere atalarının mağara mezarına gittiği açıklanmaktadır. Kurban adama işlemi genellikle kıdemli kişiler tarafından yapılmaktadır. Han, bizzat kendisi bu iş için gitmektedir. Eğer Han gidecek durumda değilse yerine en yetkili kişi kimse o gitmektedir (Roux, 2011: 36-37). Mağaralarda belli mevsim geçişlerine göre düzenli olarak yapılan bu ziyaretler zaman içinde ‘ölüler kültürüne’ dönüşmüştür. Bu durum, kurban etme kültürünün en eski zamanlardan günümüze kadar geldiğini ve kurban ibadetinin Türklerde önemini koruduğunu göstermektedir (Günay, 2015: 586).

Kadim kültür içerisinde insan ile tabiat ilişkisi günümüzden farklıdır. Söz konusu kültürel yapıda insan doğanın bir parçası olarak onunla karşılıklı etkileşime dayalı ilişkiler bütünü kurmuştur. Bu da kendini her şeyin merkezinde gören insan yerine doğal işleyişle uyum içerisinde yaşayan insan profilini ortaya çıkarmaktadır. Bu profil doğrultusunda insanın doğaya karşı tutumlarına dikkat etmesi gerekmektedir. Bu dikkat zamanla kültürleşmeyi beraberinde getirmiştir. Kadim dönemdeki doğa-insan ilişkilerine işaret eden tabiat kültürü, tabiatdaki her şeyin bir ruhunun olduğu düşüncesi merkezlidir. Bu düşünce doğrultusunda insanoğlunun doğaya karşı takınacağı tavır, onun ödüllendirilmesi veya cezalandırılmasının önünü açmaktadır. Buna göre dağ, tepe, ırmak, ağaç, deniz, güneş, ay, yıldız, şimşek gibi unsurlar tabiat kültürünün içinde yer almaktadır. Bunların bazısının iyilik getirdiğine bazısının ise ceza verdiği inaniştir. Tabiat kültüründe de kurban etme geleneği devam etmektedir. Göktürkler ve Uygurlar Gök Tanrıya, atalarına ve çeşitli tabiat güçlerine at ve koyun kurban etmişlerdir (Kafesoğlu, 2014: 290). Tabiat ruhlarına Göktürklerde yer-sub (yer-su), Uygurlarda yer-suv denildiği görülmektedir.

Gök Tanrı inancı ise yaratıcının gökte olduğuna ve onun tek olduğuna inanılan bir Türk inanışıdır. Çin kaynakları, Göktürk kitabeleri, Türk ve yabancı kaynaklar aracılığıyla bu inancın izi rahatça sürülebilmektedir (Kafesoğlu, 2014:295). Geçmişte en çok inanılan inançlardan biridir. Modern anlamdaki din kavramı ortaya çıkana kadar kullanılan yaygın bir inançtır. Yapısı itibariyle günümüzdeki din anlayışından çok farklı değildir. Bu durum, diğer dinleri kabul etmekteki kolaylığı açıklar niteliktedir. Gök Tanrı inancında yaratıcı otoritedir. Her şeyin sahibi O’dur. Tanrı her konuda irade sahibidir, Her şey onun isteği ve izni doğrultusunda meydana gelmektedir. Doğum, ölüm, savaş, zafer hep onun isteğine göre sonuçlanmaktadır (Kafesoğlu, 2014: 295-301). Günay, eski Türk inançlarının yaşadığı değişimleri ekolojik çevreye, toplumsal ve kültürel yapılarına ve bu alanlarda yaşadıkları değişime bağlarken Gök Tanrı inancının da bundan nasibini aldığını ifade etmektedir. Buna göre, Türk Tanrısı, bir kabile ilahı

veya millî bir ilah olmaktan çok evrensel bir niteliğe sahiptir. Her semavi ilahların başına gelen Deus Otiosüs (Durağan Tanrı), Türk Tanrısının da başına gelmiştir. Kutsalın tezahürü değişken bir morfolojiye sahip olduğu için bu kutsallık semadan aşağı inerek yaygınlık kazanmıştır (Günay, 2015: 586). Zaman içinde Tanrı inancı belli bir bozulmaya uğramıştır. Buna gördükleri her büyük, güçlü unsura -Tanrı- demeleri örnek gösterilebilir. Nitekim Kaşgarlı Mahmud -Tanrı- kelimesini açıklarken İslamiyet'i seçmemiş olan kâfirlerin dağ, ağaç gibi güçlü ve büyük gördükleri unsurlara bu ismi verdiklerinden bahsetmektedir.

Bunların dışında 'totemcilik' de insanlık tarihinde uzun bir süre var olmuştur. Hatta araştırmalara göre ilkel toplumlarda bile bu inanç mevcuttur. Başlangıç olarak diğer kabilelerden kendilerini ayırmak için ortaya çıkmış olan bu sisteme göre 'herkesin bir totemi olmalı' görüşü esas alınmıştır. Totemlerin asıl amacı ona inanan kişiyi korumaktır. Çoğunluğu hayvanlardan oluşmakla beraber az da olsa totemin bitkilerden seçildiği de olmuştur. Totem seçilen hayvan veya bitki yenmemektedir çünkü bunun kişiye uğursuzluk getirdiğine inanılır (Freud, 1998). Bu sisteme göre totem seçilen hayvanın ata olarak kabul edildiği bilinmektedir.

Türk inanışında totem ile ilgili tanımlamalar net değildir. Bazı araştırmacılar totemin olduğunu, totemin tapılmak için yapılmadığını, totemlere saygı duyulduğunu, Türk geleneğinde kurt figürünün totem olduğunu (Artun, 2015: 96-98); bazı araştırmacılar ise Türklerde totem olmadığını, totemin bir hayvanı ata olarak kabul etmekten ibaret olmadığını, totemciliğin kendi iç dinamikleri olduğunu ve Türk toteminin bunu karşılamadığını savunmaktadır (Kafesoğlu, 1972a: 4-5; 2014b: 285-287).

Kadim inanç sistemi içerisinde yaygın olan inançlardan birisi de animizmdir. Animizm; ölenlerin sonsuza kadar dünyadan ayrılmadıkları, bunların ruhlarının cenaze çevresinde, ağaçlarda, bitkilerde ve giderek tüm doğada dolaştığı ve böylece tüm doğanın canlı olarak algılanmasıdır. Buna göre ruhlar, öbür dünyada da bu dünyanın benzeri bir hayat sürmektedir. Bu yüzden bu dünyadaki eşyalarına diğer tarafta da ihtiyaç duyabileceği düşüncesiyle eşyaları ölen kişiyle birlikte gömülür. Böylece diğer dünyada da rahat etmesi sağlanır. Bu inancında Türkler arasında yaşadığı bilinmektedir. Bunun en önemli kanıtı kurganlarda çıkan eşyalar ve hayvan iskeleti sayılabilir. Aynı zamanda bazı Alevî Türkmenlerinde bu durumun devam ettiği görülmektedir (Artun, 2015: 100-101).

Bilinen en eski inançlardan biri de Şamanizm'dir. İslam Ansiklopedisi şu şekilde tanımlamaktadır: "*Şamanizm (Fr. chamanisme) bir dinden ziyade merkezinde şamanın yer aldığı, kendine has inanç ve ritüelleriyle farklı formları bulunan vecde dayalı bir yöntemdir.*"¹ (URL-1) Şaman kelimesinin kökeni ile ilgili çeşitli düşünceler vardır. Bunlardan en kabul edileni Mançu Tunguz dilinden geldiği yönündedir. Şaman veya saman Mançucada sama demektir. Türk kavimleri şamana kam demektir (Örnek, 1988:47-48). Bu yüzden Şamancılık, kamcılık olarak da bilinmektedir. Şaman isminin kullanıldığı yer Mançu dili olsa da bu kelime uluslararası literatürde Sibiryaya büyücülerinin genel adı olarak da kabul edilmiştir (Harwa, 2014:263).

¹ Şamanizm konusu ile ilgili birbirinden farklı olan birçok tanım vardır. Bazı araştırmacılar (Mikaylovskiy, Haruzin, Potapov, Alekseev) Şamanlığın bir din olduğunu savunurlarken bazı araştırmacılar ise (M. Eliade, J. P. Roux, H. Tanyu, O. Turan, İ. Kafesoğlu, S. Buluç) bir kült olarak kabul etmektedir (Bayat, 2015: 24).

İslamî dönemden önce, ideolojik ve sosyo-kültürel alanın yönlendirilmesinde rol oynayan bu felsefî akım, Türk kültürünün birçok yönünü içermektedir. Bugün geleneksel inanç sisteminin alt yapısını Şamanizm inancının oluşturduğu düşünülmektedir (Bayat, 2015: 21). Şamanlık ya da Türklerin kullanımıyla Kamlık, köklü ve güçlü bir geçmişe sahiptir. Bunun en kesin kanıtı gelen semavî dinlere rağmen alt bünyesinde bu inancın kalıntılarının hâlâ olmasıdır. Günümüzde Şamanlık bir din olarak değil, dinsel ve toplumsal işlevleri olan pratik bir inanca dayalı, toplumsal talebe cevap veren ve içinde esrime sisteminin de yer aldığı din öğretisi olarak görülmektedir (Bayat, 2015: 25).

Eski Türk inancı ve Şamanizm konusuna Batı'da ilk olarak 19.yüzyılda W. Radloff dikkat çekmiş, bunun o dönem Osmanlı imparatorluğuna sirayet edip incelenmesi ise biraz daha zaman almıştır. Türk tarihi incelendiğinde 'Şamanizm' konusuna ilk değinen kişi Ziya Gökalp olmuştur. Şamanizm inancı ile ilgili ayrıntılara, buna inanan toplulukların varlığına Çin, İslam ve Batı kaynaklarından ulaşılabilmektedir. Türk tarihinde Hunların Şamanistik özellikleri olduğu vurgulanmaktadır. Çin kaynaklarından öğrenildiği kadarıyla Hunlar, Gök-Tanrı, güneş, ay, yıldız, yer ve su ata ve ateş kültlerine inanmaktadır. Yine bu kaynaklarda bahsedildiğine göre, bu inanca ait olan ayinlerin ve törenlerin yapılması için özel tapınaklar vardır (İnan, 2017: 2). Mevcut olan bu tapınaklarda Gök-Tanrı'ya, atalarına ve inandıkları diğer kültlere kurban sundukları düşünülmektedir.

Çin kaynaklarına göre Hunlardan sonra gelen topluluklar da bu inancı devam ettirmiştir. Özellikle Orta Asya bölgesinde devlet kuran birçok toplulukta bu inancın olduğu söylenmektedir. Ancak 3. ve 4. yüzyılda Zerdüştizm, Hristiyanlık ve Budizm gibi dinler Orta Asya'da iyice yayılmaya başlamıştır. 6. yüzyıla gelindiğinde Göktürk Devletini Orta Asya sahasında görmekteyiz. Göktürklerin inancı ile ilgili, kaynaklarda Şamanizm öğelerinin çok olduğunu, bundan dolayı da Şamanist oldukları görüşü yaygındır. Ancak Taba Han'ın Çinli bir Budist'in teşvikiyle Budizm'i kabul etmesi Göktürklerin bu dinle tanışmasını sağlamıştır. Ancak yerel halk tarafından bu din pek fazla rağbet görmemiş ve Şamanizmin devam etmesini sağlamıştır. Çinli tarihçiler kitabelerde Şamanistik öğelerin yer almamasını bu inancın özellikle halk arasında yaygın olmasına bağlamaktadır (İnan, 2017:3).

Göktürklerin adak adama, Gök Tanrı'ya ve atalarına kurban kesme gibi gelenekleri devam ettirmesi toplumda ağırlıklı olarak Şamanizm'in yaygın olduğunun göstergesi olmuştur.

İlerleyen süreçte Göktürkleri yıkan Uygurlarla yeni bir dinle tanışılmıştır: Budizm ve Maniheizm. Budizm; Türkleri etkileyen önemli inançlardan biridir. Budizmin temel ilkesi; yeryüzünde olan canlılar Nirvana'ya ulaşınca kadar öldükten sonra farklı varlıklar olarak [metemorfoz] birçok kez yeniden geldiği öğretisine dayalıdır. İlk olarak Hindistan'da ortaya çıkmış daha sonra Çin, Kore, Batı Türkistan, Doğu Türkistan gibi bölgelere yayılmıştır. Göktürklerin zamanında Tapa Han'ın Budizm'i kabul ettiği ve halk arasında bu dini yaymaya çalıştığını bilinmektedir. Öyle ki Buhara ve Belh onun döneminde Budizm'in merkezi haline gelmiştir (Arık, 2015: 614). Daha çok bir felsefe olarak değerlendirilen Budizm, eski inanışların baskın gelmesiyle Türk halkı içinde çok fazla yayılamamıştır. Ancak bu diğer din ve inançlarla kıyaslandığında böyledir. Yoksa Budizm'e inanan Türk sayısı oldukça fazladır. Uygur

Döneminde de Budizm'in olduğu ve Buda inancını yaymaya çalıştıkları o dönemin eserlerinden olan *Sudurlar ve Çatiklerden* takip etmek mümkündür. Orta Asya'da İslamiyet'in ortaya çıkması ve hızla taraftar toplaması Budizm'in zayıflamasına ve zamanla silinmesine sebep olmuştur (Arık, 2015: 615).

Türkler tarafından kabul edilen bir başka inanç Maniheizm'dir. Maniheizm, Mani tarafından oluşturulmuş bir inanç sistemidir. Mani inancının temel ilkesi; Işık ve karanlık, iyilik ve kötülük şeklindeki birbirine zıt olan bir düalizme dayanmaktadır. Nitelik olarak tamamen farklı karakterlere sahip olan bu prensiplerin her ikisi de ezeli ve ebedidir. (URL-2) Ortaya çıkışından sonra hızla bir şekilde taraftar toplamış olsa da İran ve Roma'nın baskısından sonra hızla yerini değiştirip Türkistan'a sığınmıştır. Bu topraklarda Müslümanlıkla iç içe olma fırsatını bulmuştur. Zaman içinde Uygurlar tarafından benimsenmiş ve resmî din olarak kabul edilmiştir. Maniheizm'i uzun bir süre yayma, öğretme görevini üstlenen Uygurlar zayıflayıp yıkılınca bu dine ait her şeyi Çin yok etmiştir (Arık, 2015: 616). Karahanlı Devleti, İslamiyet'i kabul edene kadar birçok kişinin hâlâ Maniheizm ve Budizm inancına sahip oldukları düşünülmektedir. Ancak bu inançla tanışmaları bütün halk tarafından benimsedikleri anlamına gelmemektedir.

Toplumunu ilgilendiren büyük değişimler bir anda değil yavaş yavaş yaygınlık kazanmaktadır. Özellikle kültürel değişimler küçük gruplarla değişime başlayıp aşama aşama kabul edilir ve benimsenir. Ayrıca bu benimseme ve değişim, toplumun bütün fertleri için ortak bir benimseme şeklinde değildir. Biri değişime hızlıca adapte olurken bir diğeri yeni değeri reddedebilir. Türk toplumlarında birçok inanç olmasına rağmen neredeyse bütün Türk toplumlarında Şamanizm etkisi görülmektedir. Bu durum, yeniyi benimseseler bile eskiyi bırakmadıklarının ve bu benimseme aşamalarının herkes için farklı olduğunun önemli bir göstergesidir.

Zira insan temel olarak ilk öğrendiği öğretisini ve kültürünü nesilden nesle aktarırken farkında olarak veya olmayarak yeni bir şeyi seçse bile aktarmaya devam eder. Söylenbilir ki, hükümdar aracılığıyla kabul edilen ve kabul ettirilen din, manevi değerden çok; ekonomik, güç, destek amacıyla yapılan siyasi kararlardır. Ancak şunu da göz ardı etmemek gerekir; seçilen din, toplumun sosyokültürel yapısına uygunluk göstermediğinde toplum tarafından hiç benimsenmeyecektir (Berzin, 1996).

Coğrafi olarak birçok bölgeye yayılmış olan Türklerin inançları ve seçtikleri dinler bunlarla sınırlı değildir. Semavi dinler olan Musevilik ve Hristiyanlık da Türkler arasında yayılmış dinlerdendir. Museviliği seçen ilk Türkler Hazarlardır. Ancak bu din daha çok hakan ve çevresindeki aristokrat kesim tarafından kabul edilmiştir. Bunun dışında Karaylar ve Kıpçaklar gibi Türk boylarından da bu inancı seçenler olmuştur (Artun, 2015; Arık, 2015). Hristiyanlık ise Türkler arasında Nasturi Hristiyanlığı ile yer bulmuştur. Nasturilik; Konstantinopolis Patriği Nestorius'un bir öğretisidir. Buna göre; İsa'nın iki farklı özelliğine uygun düşen iki ayrı kişilik olduğunu öne sürmüşlerdir. Nestorius uğradığı baskılardan sonra Sasanilere gitmiş ve misyonerlik çalışmasını burada yönetmiştir (Roux, 2008: 177). O dönemde Turfan'da yazılmış olan birçok metin bulunması bu inanca inanan kişilerin olduğunun kanıtıdır. Bu bölgede birçok kişiyi etkilemiş olsa da İslamiyet'in bu bölgede hızla yayılmasıyla çok fazla tutunamamıştır. Diğer bir inanç sistemi olan Zerdüşilik ise Orta Asya'da pek iz bırakmayan ancak yine de bu inanca sahip toplulukların olduğu bir inançtır. Müslüman kaynaklarda Zerdüş'ten ve ateş tapınaklarından bahsedilmiştir (Roux, 2008: 177).

Bütün bu din ve inanç değişimleri Türk toplumunu sosyal, ekonomik, askerî, diplomatik, kültürel birçok açıdan etkilediğini görmekteyiz. Sadece dil ve kültür açısından baktığımızda mevcut din değiştirmeler, inanç değişiklikleri söz varlığına oldukça çeşitlilik getirmiştir. Kültürel değişimler keskin bir şekilde olmayıp bir öncekiyle birleşerek gitmektedir. Bunun neticesinde de bir inanç bırakılsa bile yeni inanca eski inandıkları kültürleri de bilerek veya bilmeyerek taşımışlardır.

Orta Türkçe dönemi, Türklerin İslamiyet ile tanıştıkları dönemdir. Ünver Günay, İslamiyet'in ortaya çıkışını şu şekilde ifade etmektedir: *"İslamiyet, öteki tarihî büyük dinlerin, güçlü imparatorlukların fay hatlarında ortaya çıkmış olmaları örneğine uygun olarak, Sasanî, Bizans İmparatorluklarının nüfuz bölgelerinin kesiştiği Arabistan yöresinde, geleneksel dinî ve toplumsal inanç, uygulama ve çarpıklıklara karşı yöneltilen tenkitlerde açığa çıkan bir tür tepki niteliğindeki bir protesto hareketi biçiminde doğmuş ve gelişmiştir (2018:515)."*

Yaşanan siyasi, sosyal ve askerî baskılar Türklerin yönünü batıya çevirmesine sebep olmuştur. Bu tarihi süreç zamanla toplumsal birtakım değişimleri beraberinde getirmiştir. Başlangıç olarak küçük topluluklar halinde Arap coğrafyasına gelen Türkler burada ticaret, paralı askerlik gibi faaliyetlerde bulunmaktadır. Başlangıç olarak küçük topluluklar halinde İslamiyet kabul edilmeye başlansa da kitlesel olarak İslamiyet'in kabulü Karahanlı döneminde olmuştur.² Türkler birçok inancı denemiş, birçok kez din değiştirmiş olsalar da gerçek olan şu ki milli kimliklerini daima korumuşlardır. Roux, bu durumu şöyle ifade etmektedir: *"...Müslüman yazarlar Türklerin cesaret ve sadeliğinin yanı sıra doğdukları ülkeye bağlılıklarını da överler. Von Grüneboum'un dediği gibi 'Şiddetleri heyecan veriyordu ama ondan da çok heyecan veren şey, asimilasyona karşı dirençleriydi.' Doğdukları ülkeye bağlılıkları basit bir nostalji olarak görülemez; aksine son derece ürktücü sonuçlar içerir. Çünkü Türkler için İslamiyet'in kalbine yerleşmiş olsalar da toplumun birbirine bağlılığı Müslüman cemaat aidiyetinden önce geliyordu (2008: 185)."*

İslamiyet'in kabulüyle birlikte söz varlığında ikilem gözlemlenmektedir. Başlangıç eserleri olan Kutadgu Bilig ve Divânü Lügat'it-Türk daha Türkçe kelimelerden oluşmaktadır. Özellikle Kutadgu Bilig'de İslamî terimlere Türkçe karşılıklar verildiği görülmektedir. Değişen dil, değişen alfabe bir yanda kullanılırken bir yandan da eski dilin ve alfabenin kullanıldığı görülmektedir. Bunun en bariz örneği Kutadgu Bilig'de karşımıza çıkmaktadır. Nüshalarından ikisi Arapça iken, biri Uygurca yazılmıştır. Ancak ilerleyen süreçte Arapça ve Farsça söz varlığının Türkçede sık sık yer aldığını görmekteyiz. Kutsal sayılan dinin, dili de bir o kadar kutsal sayılmaya başlayınca bu etkileşim hızla artmıştır.

Bu yüzden bu çalışma, bütün bu inançlara, etkileşimlere, değişimlere direnerek kendini Türkiye Türkçesine taşıyan Türkçe kelimeleri içerecektir.

Karahanlı döneminde İslamiyet kabul edildikten sonra Türkler uzun yıllar bu inanca sadık kalmışlardır. Kendi kültürüne ve inancına en yakın İslamiyet'i görmüş, sonraki yıllarda bunu değiştirmek istememiştir. Gök Tanrı inancıyla örtüşen birçok yanı olan İslamiyet, Türkler için sonraki dönemlerde kitleleri etkileyip Müslümanlaştırmak için kullanılmıştır. Türkiye Türkçesi dönemine tekabül eden modern Türkiye dönemi hâlâ İslami inanca göre yönetilmektedir.

² Türklerin İslamiyet'in kabulü ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz (Roux, 2008: 177).

Aradan geçen yüzyıllar boyunca Türklerin ve Türkçenin geçirdiği değişim göz önünde bulundurulduğunda Eski Türkçeden gelen kelimelerin bugün hâlâ kullanılması Türklerin milli yönünün ne kadar güçlü olduğunun bir kanıtıdır.

Bugün Türkiye Türklerinin dışında Azerbaycan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkmenistan, Kuzey Kıbrıs Türkleri ve İran, Rusya, Tacikistan, Afganistan, Gürcistan ve Çin’de yaşayan Türk toplulukları Müslümandır. Bunların dışında Yunanistan, Bulgaristan, Romanya, Kosova, Makedonya, Suriye ve Irak’ta da Müslüman Türkler bulunmaktadır (Arık, 2015: 621).

1. İlk İslami Eserlerden Hareketle Eski Türkçeden Türkiye Türkçesine Gelen Dinî Terimler

1.1. Eski Türkçeden Türkiye Türkçesine Hiç Değişmeden Gelen Terimler

bir: Tek başına kullanımında ‘tek’ olmayı ifade eden bu kelime genellikle Allah’ın isimleri ile birlikte kullanılarak ‘Benzeri ve ortağı olmayan, tek olan Allah.’ anlamına gelmektedir. Eski Türkçeden Türkiye Türkçesine kadar bu kullanımı görülmektedir.

‘Üküş ögdi birle tümen miñ senâ

*Uğan **bir** bayatka añar yok fenâ’*

‘Kadir ve bir olan Tanrıya çok hamd ve sena olsun; onun için fanilik yoktur.’ (KB b.2-8-10-25-1922-3050-3719-3720-3754-3779-3801-3899-3900-4728-4777-4778-4794-5122-5246-5740-6171-6246-6248-6564)

‘Didârıñı körelmedim cândın toydım

Bir ü Barım didârıñı körermen mü’

‘Cemâlini göremedim, cândan doydum; Bir ve Var’ım, Cemâlini görür müyüm?’ (DH 60-61-62-63-86-95-97-110-128-160-164-178-220-488)

ağır (kılmak): Ağır kelimesi şanlı, şerefli, saygıdeğer anlamına gelmektedir. Uygur metinlerinden itibaren karşımıza çıkmaktadır. Ağır kılmak ise; itibar görmek, saygınlığı artmak, aziz olmak anlamına gelmektedir. Bu kelime İslami dönemle birlikte Tanrı’nın bir lütfu olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye Türkçesinde ‘saygın, itibarlı’ anlamıyla kullanılmaya devam etmektedir. Bunun en bariz örneği ‘ağır abi’ kelime gurubunda karşımıza çıkmaktadır.

‘Ağır tut negü erse yarlıkların

*ağır **kılğa** teñri bu kün hem yarın’*

‘Onun bütün emirlerine itaat et, Tanrı seni bugün de yarın da aziz eder.’ (KB-b.1281-3117-6135)

Benzer bir kullanımı olan ‘ağırlamak’ kelimesi de aynı şekilde kullanılmaktadır. Eski Türkçede saygı göstermek, saymak, itibar etmek’ anlamıyla kullanılırken İslami dönem eserlerinde “Tanrı’nın lütfu” olarak karşımıza çıkmıştır. Türkiye Türkçesindeki yaygın kullanımı Eski Türkçedeki şekliyledir.

ağırlamak: (Tanrı) Lütufta bulunmak, kerem etmek, yüceltmek, yükseltmek.

‘Teñri beni ağırladı.’ ‘Teñri beni muteber kıldı.’ (DLT 25-132-488)

yaratmak: Tanrı’nın olmayan bir şeyi yaratması durumu ya da her şeyi oluşturup ortaya koymak, var etmek, meydana getirmek.

*‘Yaşıl kök **yarattı** öze yıldızı*

kara tün törütti yaruk kündüzü'

'Mavi göğü ve üzerinde yıldızları yarattı, karanlık geceyi ve aydınlık gündüzü var etti.'
(KB b.126-127-3193-3358-3654-3717-3722-4743-6247)

'Teñri yalıñuk yarattı.'

'Allah, Âdem ve diğer yaratılanları yarattı.' (DLT 143-331)

'Taâla'llah Zihî ma'ni sin yaratdıñ cism ü cânı

Kulluk kılam tüni küni maña sinük kereksin'

Taâla'llah Zihî mani, sen yarattın cisim ve cânı, kulluk eyleyim gece gündüz, bana sen gereksin. (DH 113-276)

'Yok irdim **yarattıñ** yana yok kılıp

İkinç bâr kılur sen mukır men muña' (AH 9b/69)

kam (I): Eski Türklerde hem dinî törenleri yapan hem de şifacı olan kişi, şaman. Doğan Kaya, İslamiyet'in kabul edilmesinden sonra kamların yerini ata, baba ve dedelerin aldığını söylemiştir. (Kaya 2014: 437)

'Kerek tut otacı kerek erse **kam**

Öliglike hergiz asığ kılma em.'

'İster tabip getir, istersen kam; ölmekte olana hiçbir ilaç fayda vermez.' (KB b.1065-2002-3873-5244)

kam (II): Kâhin, büyücü.³

'**Kam** arwadı.'

'Kâhin büyüdü sözler söyledi.' (DLT 110-125-412-531)

kulavuz: Yol gösteren, bilgi veren kişi, rehber. Kutadgu Bilig'de bu kelimeyle Hz. Muhammed kastedilmiştir. Eski Türkçeden beri kullanılan bu kelime Türkiye Türkçesinde hâlâ kullanılmaktadır. Osmanlı Türkçesinde 'kulağuz' şeklinde kullanıldığı da görülmektedir. (Clauson 1972:617-618)

'Tümen miñ selâmım tegür savçıka

Ol edgü **kulavuz** köni yolçıka.'

'Tanrım, iyi kulavuz olan ve doğru yolu gösteren Peygamber'e binlerce selamımı ulaştır.'
(KB b.6519)

azmak: Baştan çıkmak, doğru yoldan sapmak, sapıklığa, sapkınlığa ve delâlete düşmek.

'Tüştüm uzâr burak tuzar ketse bâzâr

Dünya bâzâr içre kirip kullar azar'

'Düştüm uzar, Burak tozar, gitse pazar/ Dünya pazar, içine girip kullar azar' (DH 146-158-161-197-251-256-272)

yazuk: Tanrı buyruklarına karşı olan, dince suç sayılan, öteki dünyada ceza gerektiren iş ya da davranış, günah. DLT'de sadece 'suç' anlamı kullanılmıştır. (2018: 354) Eski Türk döneminden beri kullanılan bu kelime başlangıçta 'günah' anlamıyla ön plana çıksa da ilerleyen zamanda 'başarısız, kusurlu' anlamları ile kullanılmıştır. Osmanlı Türkçesi döneminde ise 'acınası' anlamı ön plana çıkmıştır. (Clauson 1972: 985) Türkiye

³ DLT'de bu kelime 'kâhin, büyücü' adı ile yer alsada KB'de 'otacı, şifacı' anlamı ön plandadır (Kaya 2014: 437).

Türkçesinde hâlâ kullanılan bu kelime özellikle “yazık günah-yazıklanma-yazıksız” ifadelerinde kullanılmaktadır.⁴ (URL-1) Bunun ışında ‘yazığı gelmek” ifadesiyle ağızlarda da yaşamaktadır. Eski Türkçe döneminde sadece ‘suç ve günah’ anlamları yerine kullanılmış olsa da Türkiye Türkçesi döneminde kelime anlam genişlemesine uğramış ve ‘acıma, üzülmeye’ anlamlarıyla ön plana çıkmıştır.

‘Ay muhsuz idim sen munluğ kulug
Suyurkap keçürgil yazukın kamuğ’
‘Ey müstağni olan rabbim, sen bu muhtaç kulun bütün günahlarını şevkatle affet.’ (KB b.28)

‘Öt tütünsüz bolmas yiğit yâzuksuz bolmas.’
‘Ateş ancak dumanla olur. Bu sebeple gencin de mutlaka bir suçu vardır. Suç işleyen genç bunun için özür diler ve başına kakılır.’ (DLT 354)

‘İlâhi şer şeytandın sen esre
Kamuğ yazuklarımdın hem sen esre’
‘İlâhi, şeytanın şerrinden sen sakla; bütün günahlarımdan hem sen sakla’ (DH 54)

‘Yazuklı kişidin yazuklar keçür/ ‘Adâvet kökünü kesip sen köçür’ (AH 24b/94)

kul: Tanrı tarafından yaratılmış olan insan, kul. DLT ‘köle’ anlamına geldiği ve bu anlamda kullanıldığı görülmektedir. Clauson kelimenin başlangıçta ‘köle’ anlamıyla kullanıldığını daha sonra ‘hizmetçi’ anlamını kazandığını ve İslamiyet ile birlikte ‘Allah’ın kölesi’ anlamına geldiğini söylemektedir. (Clauson, 1972: 615) Türkiye Türkçesinde ‘köle’ anlamının bir izi olarak nezaket, alçak gönüllülük göstermek için ‘kulunuz’ ifadesi birinci teklik şahıstan arındırılarak kullanılmaktadır. Bu kullanıma göre ‘köleniz’ şeklinde anlam kazanmaktadır. Benzer kullanım ‘bendeniz’ kelimesi için de geçerlidir.

‘Kerek beg kerek kul ne edgü isiz
Özi öldi erse atı kaldı iz’
‘Gerek bey gerek kul iyi veya kötü kendileri öldü; fakat onların nişanı olarak yalnız adları kaldı.’ (KB 235)

‘Kul Teñrike bütti’
‘Kul, Yüce Allah’ın birliğini ikrar etti.’
‘Kul yağı, ıt böri’
‘Köle; fırsat bulursa efendisinin malını alır ve düşman gibi gider. Köpekte sahibinin kurdudur. Çünkü yiyebileceği bir şey bulduğu zaman çekinmeden yer. Bu kölenin, efendisine vefasızlığı için söylenir.’ (DLT 140)

‘İlâhi kiçürgen idim sen kiçür/ Niçe me hatâlıg kul irsem saña’ (AH 11b/72)
‘Altmış üçte nidâ keldi, kul yirge kir
Hem cânıñ min cânânıñ min canıñ bir’
‘Altmış üçte çağrı geldi: “Kul yere gir!”; hem cânınım hem cânânımın canını ver’ (DH 63)

kulug/kulluk: (kul+lug/kul+luk): Kul olma durumu, kölelik.

‘Ay muhsuz idim sen munluğ kulug
Suyurkap keçürgil yazukın kamuğ’
‘Ey müstağni olan rabbim, sen bu muhtaç kulun bütün günahlarını şevkatle affet.’ (KB b.28)

⁴ <https://sozluk.gov.tr/> e.t. 25.07.2022 7.51

'Hak kulluk kılmadın dep yançıp tefin
Ol sebebdin Hakk'a sığınıp keldim menâ'
"Hakk'a kulluk kılmadın" deyip çekiştirip tepin;o nedenle Hakk'a sığınıp geldim ben işte'
(DH 54)

inanmak: Sevecek, güvenecek ve bağlanacak en yüksek varlık olarak bilmek, iman etmek.

'Kayu kul bayatka **inansa** turup
Bela kadğu kapğın öziñe tuda.'
'Hangi kul Tanrı'ya inanırsa, kendisine bela ve kaygı kapılarını kapamış olur.' (KB b.1272)
(DH 126-239-264-491)
'İşim tip sır ayma **inanıp** sakın
Niçe me mançılığ iş erse yakın' (AH 16b/80)

and/ ant: Tanrı'yı veya kutsal bilinen bir kişiyi, bir şeyi tanık göstererek bir olayı doğrulama, yemin, kase. Eski Türkçe döneminden beri kullanılan bu kelime Türki Türkçesinde hâlâ kullanılmaktadır. 'Bir şeyi yapmaya veya yapmamaya verilen söz, yemin'⁵ (URL-2) anlamına gelmektedir. Ant kelimesi daha çok içmek fiili ile kullanılmaktadır.⁶

'Apañ **andka** erse iminlik bütünlük
Bu and tutğuçı kim anı er atayı'
'Eğer inanç ve güvenlik and ile ise, bu andı tutan kim ki, ona erkek diyeyim.' (KB b.6583)
(DLT 20)

kut: Talih ve şans. Başlangıçta en genel tabiriyle 'cennetin lütfu' anlamı varken daha özel anlamda 'talih, şans ve mutluluk' anlamlarına gelmektedir (Clouston 1972:594). Türklerde 'kut anlayışı, kut inancı' oldukça yaygındır.

'**Kut** kuwıg birse idim kuliña
Künde işi yüksepen yokar agar'
'Allah kuluna baht ve talih verirse onun işi her gün yükselir.' (DLT 140)

ölüm: Bir insan, bir hayvan veya bitkide hayatın tam ve kesin olarak sona ermesi, ahiret yolculuğu, emrihak, memmat, mevt, vefat.

'Odunğıl ay kökçin **ölümke** anun
Bu keçmiş küñüñke sığıt kıl ünün.'
'Ey kır saçlı uyan, ölüme hazırlan; geçmiş günlerin için ağla ve sızla.' (KB b.295-376)

'Ölümdin kaçıldı' (DLT 35-271-485)

'Ölümni destidin hiçkim kutulmas
Kalender bol başınğa kiy külâhu'
'Ölümün elinden hiç kimse kurtulmaz, Kalender ol başına giy külâhu.' (DH 112-223-229)

⁵ <https://sozluk.gov.tr/> e.t. 28.07.2022 17.50

⁶ Ant kelimesinin iç- fiili bir arada kullanmasının sebebi, Eski Türklerde kanın kımızla içilip söz verilmesi geleneğine dayanmaktadır. Yemin edecek kişiler kımızın içine kanını da damlatarak içer ve söz verilmiş olur. Yemin içmek, fiili de bunun bir tezahürü sonucu oluşmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Durmuş 2018) Bu kelimedden 'yeminli kardeş' anlamına gelen 'anda' kelimesi de türemiştir. Türklerde yemin etmek oldukça kutsal sayılmaktadır. İki kişinin kanını akıtarak bunu içmesi onları 'anda' yapmaktadır. Türkiye Türkçesindeki 'kan kardeşi' ifadesi bunun bir uzantısı olsa gerektir (Roux, 2011:32-33).

'Aya şek yolında yeliñlig oğun/ Kel oğdın özün yul **ölümdin** öñe' (AH 9b/69)

kılık/ kılık: Huy, mizaç, gidiş, yaratılış. Eski Türkçeden beri kullanılan bu kelime Türkiye Türkçesinde hâlâ kullanılmaktadır. Özellikle ağızlarda yaşayan bu kelime 'babası kılıklı, anası kılıklı, dayısı kılıklı' gibi mizaç olarak benzetilen kişiyle birlikte kullanılmaktadır.

'Munu men me emdi saña keldüküm

Meniñ **kılıkım** erdi bu körkittüküm'

'İşte, benim de şimdi sana gelişim ve bu yaptığım hareketler benim yaratılışım icabıdır.'
(KB b.42-107)

1.2. Eski Türkçeden Türkiye Türkçesine Ses Değişikliği ve Anlam Değişikliği Yaşayarak Gelen Terimler

idi/ıdı: (ET édi > idi > ége > éye > iye) Tanrı, yaratıcı, bütün kainatın sahibi anlamına gelmektedir. Bu kelime Eski Türkçe döneminden beri kullanılmaktadır. Clauson, bu kelimenin 'tanrı' anlamında kullanıldığını bahseder ve Moğolca 'ece> ici' kelimesiyle bir ilişkisi olabileceğini söyler.⁷ İslamî Dönem eserlerinde bütün hâllerinin kullanıldığı görülmektedir. Kelimenin bir diğer anlamı "sahip, efendi"dir. Bu kelime Türkiye Türkçesinde 'sahip' anlamıyla 'iye+lik' kelimesinde hâlâ kullanılmaktadır. DLT'de 'Allahu Teâlâ' için kullanılan bir kelime olarak anlamlandırılmıştır. 'Rabbimizin emri' anlamında 'İdimiz yarlığı' denilmektedir. (DLT 2018:42)

'Bayat atı birle sözüğ başladım

Törütgen egidgen keçürgen **idim**'

'Yaratan, yetiştiren ve göçüren rabbim olan Tanrının adı ile söze başladım.' (KB b.2)

İdimni öger men

Biligni yüger men

Köñülni tüger men

Erdem üze türlünür (DLT 42-304)

'Yazuk birle yaşım yetti yigirme beş

Sübhân İgem zikr örgetip köğsümni teş'

'Günâh ile yaşım yetti yirmi beşe, Sübhân Rabbim, zikr öğretip göğsümü deş' (DH 54)

'İlâhî kiçürgen **idim** sen kiçür

Niçe me hatâlığ kul irsem saña' (AH 11b/72-15a/78-21b/88-23a/90-32a/107)

uştmah: (uştmah>uçtmah>uçmah>uçmak) Cennet. İslami inanca göre Allah'ın istediği şekilde yaşayan, sevapları günahlarından fazla olan, dünya hayatında iyi işler yapmış kişilerin sonsuza kadar yaşayacakları yer. Türkiye Türkçesinde 'uçmak' kelimesi birçok anlama gelmektedir. Bu anlamlardan biri, kişinin öldükten sonra ruhunun göğe uçması anlamına gelmektedir. Bir şeyin havalanması, hava da olması veya hava yolu ile olması durumlarında da yine bu kelimenin kullanıldığı görülmektedir.

'Toğardın ese keldi öñdün yeli

Ajun itgüke açtı **uştmah** yolu'

'Şarktan bahar yeli eserek geldi, dünyayı süslemek için cennet yolunu açtı.' (KB b.63-917-3503-3521-3522-3654-3656-4855-5186-5833)

'Türlüg çeçek yazıldı

Barçın yağım kerildi

Uçmak yeri körüldi

Tumlug yana kelgüsüz'

⁷ Bu kelime ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz (Clauson, 1972: 41).

'Baharı tasvir ederek: Türü çiçekler açıldı. Sanki ipek halı yayıldı. Böylece cennet yeri görüldü. Mevsim öyle ılıklaştı ki soğuk hiç dönmeyecek.' (DLT 58)

'Cenazesin okup yirden köterdiler

Bir fırsatta uçmah içre yitgürdiler'

'Namazını kılıp yerden kaldılar; bir anda cennet içine ulaştırdılar.' (DH 50-93-114-122-129-164-210-220-221-227-269-270-280)

Yavuz/ Yavuz: Kötü, fena, her şeyin kötüsü. Eski Türkçe 'kötü, fena' anlamıyla kullanılan bu kelime Türkiye Türkçesinde anlam değişimine uğrayarak kullanılmaya devam etmektedir. Türkiye Türkçesinde 'Güçlü, çetin, iyi, gürbüz, güzel' gibi anlamları vardır. Bu kelimedede zaman içinde bir anlam iyileşmesi söz konusu olmuştur.

'Yañı neñ bolurda bu eski nerek

Talu neñ bolurda yavuz ne gerek.'

'Yeni şey varken eskiye ne lüzum var; güzel şey varken kötüye ne lüzum var.' (KB b.321)

1.3. Eski Türkçeden Türkiye Türkçesine Ses Değişikliği Olmayıp Anlam Değişikliği Olan Terimler

bayat: 'Tanrı' anlamında kullanılan sözcüktür. Eski Türkçede 'eski, kadim, Tanrı'nın bir ismi' olarak geçmektedir.⁸ Bu kelime Eski Türkçede 'Teñri' kelimesinin, İslamiyet sonrası 'Allah' kelimesinin karşılığıdır. İslamiyet'in henüz yeni kabul edildiği bu süreçte kelimelerin Türkçe karşılığının kullanılmış olması oldukça önemlidir. Kutadgu Bilig'de bismelenin karşılığı olarak 'Bayat atı birle' diyerek bu kelimenin kullanıldığı görülmektedir. Clauson, bu kelimenin 'Türklerin Tanrı'sının ismi' olarak geçtiğinden bahsetmektedir.⁹ (1972) DLT'de 'Argu lehçesinde Tanrı'nın ismi' olarak açıklanmıştır. (DLT 419) Dankoff ve Kelly eserlerinde bu kelimenin karşılığı olarak 'Tanrı' kelimesi verilmiştir. (CTC III: 68)

'Bayat atı birle sözüğ başladım

Törütgen igidgen keçürgen idim'

'Yaratan, yetiştiren ve göçüren rabbim olan Tanrının adı ile söze başladım.' (KB b.1)

'Bismillahirrahmanirrahim: Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla'

Bu kelime bugün dinî anlamını bırakıp 'eski, zamanı geçmiş, güncelliği olmayan' gibi anlamıyla kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra Oğuz Türklerinin 24 boyundan birisinin ismidir. Anadolu'da çeşitli ilçelerde de bu ismin kullanıldığı görülmektedir. Afyonkarahisar ve Çorum'da bu isimde ilçeler bulunmaktadır. Kelimenin Tanrı anlamı kullanımdan kalkmış olsa da aldığı yeni anlamlarla kullanılmaya devam edilmiştir.

kınamak: Kutadgu Bilig'deki anlamı 'cezalandırmak' olarak geçmektedir. Eski Türkçede 'cezalandırmak, işkence' anlamıyla kullanılan bu kelime Türkiye Türkçesinde aynen kullanılmakla birlikte daha pasif bir ceza için kullanılmaktadır. Bu kelimenin Türkiye Türkçesindeki tanımı: 'Yapılan bir işin kötü olduğunu belirtir bir biçimde söz söylemek, ayıplamak, takbih etmek.'¹⁰ (URL-3) şeklindedir.

⁸ Rıdvan Öztürk bu kelimenin 'kadim' anlamına karşı çıkararak kelimenin sadece 'Allah-Tanrı' anlamında kullanıldığını söylemiştir. Öztürk, kelimenin kökeniyle ilgili olarak "eski, kadim anlamındaki baya" kelimesinden değil "zenginlik, cömertlik anlamındaki bay"dan geldiğini ifade etmiştir. (Öztürk, 2011:33)

⁹ Bayat kelimesi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (Clauson, 1972: 385)

¹⁰ <https://sozluk.gov.tr/> e.t. 05.08.2022 20.51

'Eger *kınasa* sen yarağlığ ma men
Keçürse keçür sen yarağlığ ma sen'
'Eğer cezalandırırsan ben buna da layığım; başışlarsan başışla, sen de buna layıksın.'
(KB b.3778)

'Beg anı kınadı.'
'Bey ona işkence etti.'
'Teñri anı kınadı.'
'Yüce Tanrı onu cezalandırdı.' (DLT 465)

birikmek: Birikmek, bir araya gelmek, ortada toplanmak. Bu kelime kendi anlamının dışında Kutadgu Bilig'de 'ortak koşmak' anlamıyla kullanılmıştır.

'Aya bir *birikmez* saña bir adın
Kamug aşnuda sen sen öñdin kidin'
'Ey bir olan Tanrı, bir başkası sana şirk koşulamaz; başta her şeyden evvel ve sonda her şeyden sonra sensin.' (KB b.8)

1.4. Eski Türkçeden Türkiye Türkçesine Ses Değişikliği Olup Anlam Değişimi Olmayan Kelimeler:

Teñri: Yüce ve aziz Allah, Tanrı. Kelimenin kökeni ile farklı görüşler mevcuttur. Sümercede geçen '*dingir*' kelimesinin Türkçede '*teñri*' olduğunu söyleyen Osman Nedim Tuna (1989), Sümerce ile Türkçe arasındaki ses denkliklerinden bahsetmiştir. Bunun yanı sıra Türkçe kelimelerin kökenleri hakkında bilgi sahibi olduğumuz Clauson'un hazırlanmış olduğu etimoloji sözlüğünde bu kelimenin en fazla Hun İmparatorluğu dönemine dayandırılabilceğini daha eski olamayacağını vurgulanmaktadır. Bu kelimenin yakın dönem Türkçesinde 'gökyüzü-sema' anlamında kullanıldığını ancak daha eski tarihlerde 'cennet' anlamında kullanıldığını ifade eder. İlerleyen süreçlerde ise 'Tanrı' anlamında kullanıldığını söylemektedir. (Clauson, 1972:523). Bunların yanı sıra Çince *tiān* ve '*tiānrì*' kelimelerinin 'gökyüzü, güneş' anlamlarına geldiği görülmektedir. Göktürk dönemine baktığımızda en eski Türkçe metinlerinde '*Gök Tanrısı*', Allah'ı ifade etmek için kullanılan sözcüktür. İlk yazılı metinler olan Göktürk Kitabelerinden itibaren yazılı olarak gördüğümüz bir kelimedir. ET döneminde '*sema*' anlamına gelen '*Kök*' kelimesiyle birlikte kullanılmıştır. Tanrı'nın gökte olduğuna dair olan inanç bu kullanımı daha da yaygınlaştırmıştır. Tanrı'ya yapılan duanın 'göğe bakılarak' yapılması bu inancın bir izidir. Ayrıca Türklerin bu durumu iyice içselleştirmesi kendilerine '*Göktürk*' adını almalarına sebep olmuştur. Gök kelimesi '*Tanrı*' ile ilişkilendirildiği için kendileri de '*Tanrı'nın çocukları*' anlamında bu kelimeyi kullanmışlardır (Guliyev, 2011: 99).

DLT'de '*kâfirler -Yüce Tanrı onları yok etsin- göğe teñri derler. Aynı şekilde gözlerine büyük görünen büyük dağ, ağaç, gibi şeylere de teñri adını verirler ve bu gibi şeylere secde ederler*' şeklinde açıklanmıştır.

'*Teñri* Azze ve Celle öğdisin ayur' '*Tanrı* Azze ve Cellenin mehdini söyler' (KB b.1-45-93-1281-1485-1555-3249-3332-3590-3684-3697-3898-4494-4526-4865-5020-5102-5131-5195-5489-5598-5855-6046-6077-6176-6189-6239-6245-6266-6273-6307-6371-6412-6413-6416-6494)

'Umunç Teñrike tut
Ümidi Allah'tan dile.'
'Tün kün tapun Teñrike boynamağıl

Korkup añr eymenü oynamağıl'
'Gece gündüz Tanrı'ya ibadet et ve isyan etme! Ondan ürk ve kork; ona karşı hayâ ve korku içinde ol ve oynama'

yaratğan: Tanrı, Allah. Eski Türkçe döneminden itibaren kullanılan bu kelime bazen Allah anlamında bazen de Allah'ın yaratma sıfatı olarak karşımıza çıkmaktadır. Kutadgu Bilig'de bu kelime daha çok 'Yaratma gücü olan Tanrı' anlamıyla kullanılmaktadır. Bugün -g sesi düşmüştür ve 'Yaradan, Yaratan' şekliyle dilimizde kullanılmaya devam edilmektedir.

'Teñri ol yiriğ yaratğan'
'O yeri yaratan yüce Allah'tır.' (DLT 371)
'Cefâ çekip Yaratğanğa boldu karib'
Garip bolup ukbalardın aştım menâ'
'Cefâ çekip Yaradan'a yakın oldu; Garip olup menzillerden geçtim ben işte.' (DH 44)

bedüklük:(bedük>böyük>büyük) (Bedü-k+lük= büyüklük) Bedümek fiili, büyük, ulu anlamına gelmektedir. İlk anlam olarak fiziksel bir büyüklük kastedilmiştir. Sayıca çokluğu ifade ettiği veya gücü ifade ettiği örneklerde mevcuttur. (Clauson 1972:302; Caferoğlu 2015: 37) İlerleyen süreçte Allah'ın yüceliğini, büyüklüğünü, ululuğunu anlatmak için kullanılmıştır. Türkiye Türkçesinde bu kelime hem bir şeyin boyutunu, ölçüsünü anlatırken hem de Allah'ın azametini, ululuğunu anlatırken kullanılmaktadır.

'Ulugluk saña ol bedüklük saña/ seniñdin adın yok saña tuş teñe'
'Ululuk ve büyüklük sana mahsustur; sana eş ve denk olan başka biri yoktur.' (KB b.7-3721)

köktin en-: (Gökten in-) Yaratıcı tarafından ortaya çıkarılan, kutsal olan. Eski Türkçe döneminden beri gök kutsal olanın bulunduğu yerdir. Tanrı göktedir. Gökte olan her şey Tanrı tarafından ortaya çıkarılmıştır. 'Gök Tanrı' inancıyla ortaya çıkan bu durum İslami dönemde de devam etmiştir. Aslında İslamiyet'e göre Allah her yerdedir ve kuluna şah damarından daha yakın olduğunu Kur'an'ı Kerim'de ifade etmektedir.¹¹ Ancak eski inançlar bir anda kestirilip atılmadığı için zaman içinde bazısı unutulsa da bazısı devam etmektedir. Türkiye Türkçesinde de 'gökten inmek' yine yaratıcıyla ilişkilendirilmiştir. Ellerin yukarı kaldırılarak ve göğe bakarak dua etmek ritüeli de yine bu inancın bir uzantısıdır.

'Yaşıl köktin endi yağız yerke söz'
Sözi birle yalñuk ağır kıldı öz'
'Söz kara yere mavî gökten indi; insan kendisine sözü ile değer verdirdi.' (KB b. 210)

kutgarmak (Kurtarmak): (Tanrı) Bir sıkıntıdan veya zor durumdan kurtarmak. Bu kelime Eski Türkçede 'kurtgarmak' olarak da kullanılmaktadır. (Clauson 1972:649) Türk Dil Kurumu: 'Bir canlıyı bir felaketten, tehlikeden veya zor durumdan uzaklaştırmak.' olarak tanımlamaktadır. İslami dönem eserlerde Tanrı'nın zor bir durumdan kurtarması olarak karşımıza çıkarken, Türkiye Türkçesinde iki şekliyle de kullanılmaktadır.

'Teñri meni kutgardı.'
'Yüce Allah beni sıkıntılardan kurtardı.' (DLT 288-291)

¹¹ Kur'an'ı Kerim'de Kâf suresi 16. Ayette geçmektedir.

meñü: Ebedi, bengü, ölümsüz. Bu kelime m>b değişimi yaşanmıştır ve Eski Türkçe döneminde 'beñgü' şekliyle kullanılmıştır. Hatta Eski Türk döneminin yazıtlarının adı 'beñgü taşlar' olarak da bilinmektedir. Uygur döneminde yazılan Maniheizt metinlerde 'meñigü Teñri' şeklinde de kullanıldığı görülmektedir.

DLT'de 'ebedi olan şey ve ebedi oluş. Bu hem isim hem mastardır. Sonsuzluk yurdu (cennet) için meñgü ajun, derler.' şeklinde tanımlanmaktadır. (2018:502)

'Togup takı kalmadı meñgü eren/ Ajun küni yuldızı tutçı togar'
'Doğan, sonsuza kadar yaşamamıştır. Dünyanın güneş ve yıldızları ise her zaman doğar ve yıpranmazlar.' (DLT 502)

'Ay erklig ugan **meñü** muñsuz bayat
Yaramaz seniñdin adınka bu at.'

'Ey kuvvetli, kadir, ebedi ve müstağni olan Tanrı, senden başkasına bu ad yakışmaz.' (KB b.7)

Türkiye Türkçesinde bengü kelimesi 'sonsuz olan, ölümsüz olan' anlamıyla kullanılmaya devam edilmektedir.

meñzeg: (Meñze-> beñze-> benze-) Benzer, eş. Eski Türkçeden beri kullanılan bu kelime Türkiye Türkçesinde 'Benzemek' anlamıyla hâlâ kullanılmaktadır. Kutadgu Bilig'de 'Tanrı'nın eşinin ve benzerinin olmaması, tek olması' anlamıyla kullanılmıştır.

'Aniñ okşağı yok azu **meñzegi**
Neteglikke yetmez halayık ögi'

'Onun eşi veya benzeri yoktur; nasıl olduğuna mahlukların aklı yetmez.' (KB b.17)

teñe (teng-tenge): Denk, eşit, eşitlik. Bu kelime Eski Türkçe döneminden beri kullanılmaktadır. Claouson bu kelimenin 'eşit, eşitlik, iki şey arasındaki ölçü, seviye, ölçek' anlamlarına geldiğini söylemektedir. (1972:511); DLT'de 'denk, akran'; teñ tüş: denk ve akran' anlamlarında kullanıldığını vurgulamaktadır. Ancak eserlerdeki kullanımının 'Allah'a denk ve eşit kimsenin olmaması' şeklinde olduğu görülmektedir. Bu kelime Türkiye Türkçesindeki denk/ denge kelimesi şekliyle hâlâ kullanılmaktadır.

'Ulugluk saña ol bedüklük saña
seniñdin adın yok saña tuş **teñe**'

'Ululuk ve büyüklük sana mahsustur; sana eş ve denk olan başka biri yoktur.' (KB b.7)

'Ol ol halka1 yiği kişi kutluğı

Töremişde yok bil aña tuş **teñe**' (AH 10b/ 71)

tilemek : (Tanrı) Bir şeyi yapmak istemek, yapmak.

'Törütüti tilek teg tüzü âlemiğ
yaruttı ajunka küniğ hem ayığ'

'Bütün alemi dilediği gibi yarattı; dünya için güneş ve ayı aydınlattı.' (KB b. 4 125-1268-1271-1275-1345-1346-1483-1797-1799-1801-1934-3191-3524-3722-3727-3728-3729-3901-3904-4955-5612-5613-5935-6046-6248-6251)

'Teñri andag **tiledi**.'

'Yüce Tanrı böyle istedi' (DLT 464)

tirig (I): (tirig> dirig> diri) Diri, canlı olan, ebedî. Bu kelime DLT'de 'Bütün canlıların diri olanı' anlamıyla kullanılmıştır. (2018:166) Clauson 'yaşamak, canlı, hayat' anlamını vermiştir. (1972: 543) Ancak eserlerde kullanılan <tirig> kelimesi bu anlamının yanı sıra 'Tanrı'nın sonsuzluğu' anlamıyla da kullanılmıştır. Allah'ın varlığının sonsuza

kadar kalıcı olduğu vurgulanmıştır. Bu yönüyle Arapça'da 'Diri, canlı olan, ezelî ve edebî olan Allah' anlamına gelen <Hayy> kelimesiyle eş değer bir kullanım söz konusudur.

'Kamug sen törüttüñ ne erselerig
Yokadur ne erse sen ök sen **tirig**'
'Her varlığı sen yarattın; varlık yok olur, baki kalan yalnız sensin.' (KB b.14-378-1262-1839)

tirig (II): Allah tarafından yaratılmış olan mahlukların canlı olanı, hayatta olanı.

Törüttüñ tümen miñ bu sansız tirig
Yazı tağ, teñiz kötki oprı yirig (KB b.21-237)
'Ölüğdin tirig hem **tirig**din ölüğ
Çıkarur körer sen munı keđ aña' (AH 10a/70-13b/75)
'Aşıklarını sünnetidür tirig ölmek
İşitip okup yirge kirdi Kul Hoca Ahmed'
'Aşıkların sünnetidir diri ölmek; İşitip, okuyup yere girdi Kul Hoca Ahmed' (DH 70-86-117-181-247)

törütgen/ törütken: (törü-t-gen) sf. Allah, olmayan bir şeyi var etmek, yaratmak. Bu kelime Arapça el-Halîk kelimesinin Türkçe karşılığıdır. Özellikle Kutadgu Bilig'de Arapça terimler yerine Türkçesinin tercih edildiği görülmektedir.

'Bayat atı birle sözüğ başladım
Törütgen egidgen keçürgen idim'
'Yaratan, yetiştiren ve göçüren rabbim olan Tanrının adı ile söze başladım.' (KB b.1-15)
'Bilig birle bilnür **törütken** idi
Bilgisiz[lik] içre kamu hayr tidi' (AH 15a/78-31b/106)

ulug: (ul-lug) Büyük, yüce. Bu kelime Eski Türkçe döneminde çoğunlukla sıfat olarak kullanılmıştır.¹² Ancak İslami dönem eserlerine baktığımızda bu kelime Tanrı'nın bir sıfatı olarak da karşımıza çıkmaktadır. DLT'de 'her şeyin büyüğü' şeklinde tanımlanır. (2018: 30) Türkiye Türkçesinde g+ sesi düşmüştür ve *ulu* kelimesi 'büyük' anlamıyla kullanılmaya devam edilmektedir.

'Ayur ay bağırsak idim sen uluğ
Ağır kaldıñ ilde bu yunçığ kuluğ'
'Ey merhametli rabbim-dedi-sen büyüksün; bu zayıf kulunun memlekette itibarını yükselttin.' (KB b.3117-6508)
'Begim özin ogurladı
Yarag Bilip uğurladı
Ulug Teñri ağırladı
Anın kut kıw tozu togdı.'
'Beyim kendisini askerlerden çalıp (saklanıp) gizlendi. Fırsat ve imkân kolladı. Yüce Allah ona zafer ihsan etti. Bundan dolayı devletin ve bahtın tozu doğdu.' (DLT 132)
'Zâti uluğ rahman İgem hem Cebbârim
Kolum tutup yolğa salgıl 'Ente'l Hadi'
'Zâti yüce Rahmân Rabb'im hem Cebbâr'ım, Elimi tutup yola koy "Ente'l-Hâdî"' (DH 97)
'Bu kudret idisi **uluğ** bir bayat

¹² Bu kelime ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (Clauson 1972: 136).

Ölüglerni tirgüzmek āsān ol aña' (AH 10a/70-21b/88)

eşitmek: (Tanrı) İşitmek, duymak.

'Ötüğçi kereksiz muñadsa özüm

Tilim tepremedin eşitür sözüüm'

'Başım darda kalırsa, aracıya lüzum yoktur; dilim daha hareket etmeden sözüümü işitiyor.'

(KB b.3767)

törütme: Tanrı'nın yaratması; olmayan bir şeyi var etmek, ortaya çıkarmak, meydana getirmek.

'Yağız yer yaşıl kök kün ay birle tün

Törütüti halâyık öd ödle bu kün'

'Kara yer ile mavi göğü, güneş ile ayı, gece ile gündüzü, zaman ile zamaneyi ve mahlukları o yarattı.' (KB b.3-4-13)

Oğuz lehçesinde, bir şey planlanırsa veya ıslah edilirse bunun için de 'törütüti' denilmektedir. 'Teñri ajun törütüti

Çığrı eğiz tezigünür

Yulduzları çergeşip

Tün kün üze yörgenür'

'Yüce Allah âlemi yarattı. Yüksek felek daima dönmektedir. Yıldızlar saf saf sıralanmıştır ve gece, gündüz üzerine top gibi sarılmaktadır.' (DLT 327)

'Törütüti uğanım tünün kündüzün

Uđup biri birge yorur ön soña' (AH 10a/ 70)

yörütme: Yürütmek, işletmek, harekete geçirmek. Eski Türkçeden beri kullanılan bu kelime Türkiye Türkçesinde 'yürütmek' olarak kullanılmaktadır.

'Törütmezde aşnu bayat bu âlem

Törütüti **yörütüti** bu levh-u kalem'

'Tanrı bu âlemi yaratmadan önce, levh ile kalemi yaratmıştır.' (KB b.149-387)

küvenç: Tanrı'ya güvenmek, olmuş ya da olacak şeylerde onun varlığına dayanmak, beklemek.

'Seniñde adın yok yölekim maña

Küvençim sen ök sen umınçım saña'

'Benim senden başka istinatgâhum yoktur; güvendiğim bizzat sensin, ümidim sendedir.'

(KB b.3053-3674-4764-5122-6515)

kutluğ: (**kut+luğ**) Mübarek, uğurlu. Cennetin nimetini tatmak olarak tanımlanan bu kelime buradan hareketle kutsal, saadetli, şanslı anlamlarında kullanılmaktadır. (Clauson 1972: 601) Kelimenin kökeni kut'tur. Türklerde kut inancı çok eski olup kabul ettikleri diğer dinlere rağmen kullanılmaya devam eden bir inançtır. Eski Türkçe döneminde, Karahanlı döneminde kut inancının devam ettiğini metinlerden hareketle görmekteyiz. Türkiye Türkçesinde de bu gelenek değişmemiştir. Türkiye Türkçesinde tebrik sözlerinde yer alan 'kutlu olsun' kelimesi bunun bir izidir.

'Körü barsa yakşı ayur uş bu söz, sınaş sözlegüçi iduk kutluğ öz'

'Aziz ve mübarek bir insanın tecrübe ile söylediği şu söz, dikkat edilirse, çok yerindedir.'

(KB 403)

'Ol ol halka1 yigi kişi **kutluğı**

Töremişde yok bil aña tuş teñe' (AH 10b/ 71) (DLT 203)

kür: Yiğit, sarsılmaz, pek yürekli, kabadayı. DLT'de 'azimli, yürekli, korkusuz, gururlu adam' anlamıyla tanımlanmıştır. (DLT 142) Clauson 'cesaretli, gözü pek, kontrol edilemez' anlamlarıyla açıklamıştır. (1972: 735) Eski Türkçeden beri kullanılan bu kelime Türkiye Türkçesinde 'gür-gürbüz' kelimeleriyle hâlâ kullanılmaktadır.

'Ali erdi munda basakı talu

Kür ersig yürekliğ meñesi tolu'

'Ondan sonra seçkin, cesur; yiğit, kahraman ve akıllı Ali vardı.' (KB b.57)

'Kim kür bolsa küwez bolur.'

'Kim dayanıklı ve yürekli olursa kibirli olur.' (DLT 142)

Sonuç

Dinî terminoloji bir dilin söz varlığında oldukça fazla yer tutmaktadır. Bu terimler bazen güncel olan inançlarla ilgili iken bazen de eski zamanlarda dahil olunan inançların izlerini taşımaktadır. Türklerin yazılı olarak takip edilebildiği ilk dönem yazıtlar dönemi olan Göktürk dönemidir. Bu dönemde Gök Tanrı inancı, Atalar kültürü, Şamanizm, Budizm gibi inançlar yoğun bir şekilde görülmektedir. Bu çok değişkenli inanç döneminin hemen arkasından Uygur dönemi gelmektedir. Bu dönemde de söz konusu inançlara ek olarak Maniheizm eklenmiştir. İnanç yönünden çok çeşitli olan bu dönemler İslamiyetin kabulüne kadar devam etmektedir. İnançlar arası geçiş keskin bir şekilde olmadığı için toplum tarafından kabul edilen bir görüş varken başka bir yerde başka bir inanç kendine taraftar bulabilmektedir. Bu ikililik hâli dilin söz varlığına da sirayet etmekte ve onu çeşitlendirmektedir. Dil ve din arasında ortaya çıkan bu zorunlu etkileşim yazılı dönemlerden itibaren takip edilebilmektedir.

Dini söz varlığına odaklanılan bu makalede ilk İslami dönem eserleri olan Kutadgu Bilig, Divânü Lügât'it-Türk, Atabetü'l Hakayık ve Divân-ı Hikmet'ten yola çıkılarak art zamanlı bir şekilde inceleme yapılmıştır. Çalışmada Eski Türkçe döneminden Türkiye Türkçesine kadar gelen kelimelerin tespiti yapılmıştır. Çalışmanın inceleme kısmı yaşanan değişimler bakımından dört başlık altında ele alınmıştır. Buna göre hangi kelimelerin hiç değişmeden geldiği, değişen kelimelerin ise fonetik açıdan mı yoksa anlam açısından mı değiştiği tespit edilmiş ve buna göre sınıflandırılmıştır. Her kelime hangi metinde geçiyorsa beyit sayısı veya sayfa numarasına göre örneklendirilmiştir. Mevcut örnekler metinlerde geçen bütün kelimeler olmayıp mikro yapıdan makro yapıya yorum yapmamızı sağlayacak bir örneklem formundadır.

Yapılan incelemeye göre;

1. Eski Türkçeden Türkiye Türkçesine hiç değişmeden gelen kelimeler başlığında yer alan bir, ağırlamak, ağır kılmak, kılavuz, azmak, yazık, kul, kulluk, inanmak, ant, kut, ölüm, kılık kelimelerinin hem fonetik açıdan hem de anlam bakımından hiçbir değişikliğe uğramadan Türkiye Türkçesinde kullanıldığını söylemek mümkündür. Bu durum Türklerin milli yönünün güçlü olduğunu ve kültürünü nesilden nesle başarılı bir şekilde aktarabildiğini göstermektedir. Mevcut kelimeler incelenen eserlerde dinî terminolojiye dahil olup Türkiye Türkçesinde her iki anlamda da kullanılabilmektedir.

2. Eski Türkçeden Türkiye Türkçesine ses değişikliği ve anlam değişikliği yaşayarak gelen kelimeler başlığında; idi, uştma, yavuz kelimelerinin hem fonetik

açından hem de anlam açısından değiştiği görülmektedir. Bu kelimeler varlığını Türkiye Türkçesine kadar taşımış olsa da anlamsal açıdan Eski Türkçedeki karşılıklarıyla kullanılmamaktadır.

3. Eski Türkçeden Türkiye Türkçesine ses değişikliği olmayıp anlam değişikliği olan kelimeler başlığında; bayat, kınamak ve birikmek kelimeleri yer almaktadır. Bu kelimelerde fonetik bir değişim olmamakla birlikte anlamsal değişiklikler yaşadığı görülmektedir. Eski Türkçe döneminde dinî terminolojide yer alan bu kelimeler Türkiye Türkçesinde anlam değişimine uğrayarak farklı şekillerde kullanılmıştır.

4. Eski Türkçeden Türkiye Türkçesine ses değişikliği olup anlam değişikliği olmayan kelimelerde ise kalabalık bir kelime grubu bulunmaktadır. Bu grupta yer alan örnekler diğer başlıklardan fazla olmuştur. Teñri, yaratgan, bedüklük, kutgarmak, köktin enmek, menü, menzeg, teñe, tilemek, tirig, törütgen, ulug, eşitmek, törütmek, yortmak, küvenç gibi kelimeler bu grupta yer almaktadır. Fonetik açıdan birçok değişime uğrasalar da anlamları Türkiye Türkçesinde aynen kullanılmaktadır.

Bütün bu kelimelerin ışığında Türkçenin dahil olduğu birçok coğrafyada ve inandığı inançlarda, karşılaşmış olduğu yeni dillerde başarılı bir şekilde yüzyıllardır kendini koruyabildiği görülmektedir. Dinî terminolojinin bir dönem dinî hüviyette olup farklı bir dönemde başka bir anlamda kullanılabildiğini veya çok eski bir inanca ait olsa bile benimsenen kelimelerin kendini hiç değiştirmeden yüzyıllardır kullanılabildiği tespit edilmiştir. Bu durum dil ve din ilişkisini göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Kaynakça

- Atalay, B. (2013a). *Divanü Lûgat-it Türk* (Birleştirilmiş Birinci Baskı I-III). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Atalay, B. (2013b). *Divanü Lûgat-it Türk* (Dizin-IV). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Arat, R. R. (1992). *Atebetü'l-Hakâyık*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (2003). Yusuf Has Hacib- *Kutadgu Bilig II, Çeviri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Arat, R. R. (2007). *Kutadgu Bilig I, Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arık, D. (2015). *Türk Topuluklarının Dinî Coğrafyası, Türk Kültürü El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Artun, E. (2015). *Türk Halkbilimi*. Adana: Karahan Kitapevi.
- Bayat, F. (2015). *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Bice, Hayati. (2016). *Divan-ı Hikmet*. Ankara: H yayınları.
- Bozkurt, F. (2012). *Türklerin Dili*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Caferoğlu, A. (1984). *Türk Dili Tarihi I-II*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Caferoğlu, A. (2011). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. London: Oxford University Press.
- Durmuş, İ. (2009). Türk Kültür Çevresinde Ant. *Milli Folklor*, sayı 84. Syf. 97-106.
- Dankoff, R. ve Kelly, J. (1982). *Compendium of the Turkic Dialects (part I)*. Washington: Harvard Üniversitesi Basımevi.
- Dankoff, R. ve Kelly, J. (1984). *Compendium of the Turkic Dialects (part II)*. Washington: Harvard Üniversitesi Basımevi.
- Dankoff, R. ve Kelly, J. (1985). *Compendium of the Turkic Dialects (part III)*. Washington: Harvard Üniversitesi Basımevi.

- Ercilasun, A. B., Akkoyunlu, Z. (2014). *Dîvânü Lugâti't-Türk* (giriş-metin-çeviri notlar-dizin). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Guliyev Rehman (2011). Tanrıçılık ve Tanrı Kelimelerinin Leksik Anlamı. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, Azerbaycan Özel Sayısı II, s. 95-101
- Günay, Ü. (2015). Türklerin Dinî Hayatı. *Türk Kültürü El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Günay, Ü. (2018). *Din Sosyolojisi*. İstanbul. İnsan Yayınları.
- Harva, U. (2014). *Altay Panteonu Mitler, Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları.
- İnan, A. (2017). *Tarihte ve Bugün Şamanizm*. Ankara. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (2014). *Türk Millî Kültürü*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Kaya, D. (2014). *Türk Dünyası Ansiklopedik Türk Halk Edebiyatı Kavramları ve Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Örnek, V.S. (1988). *100 Soruda İlkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Öztürk, R. (2011). Kutadgu Bilig'de Geçen 'Bayat' Kelimesinin Anlamı ve Kavramı Hakkında. *Dil Araştırmaları*, (9), s. 23-34.
- Roux, J.P. (2011). *Eski Türk Mitolojisi*. Ankara. Bilgesu Yayıncılık.
- Roux, J.P. (2010). *Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 yıl*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Roux, J. P. (1994). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. İstanbul: İşaret Yayınları.
- Yasevi, A. (2016). *Dîvân-ı Hikmet*. (Ed. Mustafa Tatcı). Ankara: Merkez Retro Basın Yayın.
- Yükneki, A.E. (2019). *Atebetü'l Hakâyık*. (Haz. Serkan Çakmak). İstanbul: Karakış Basım Matbaa.